

Муратбаев Б.Б.

ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОО ЖАНА СОЦИАЛДАШТЫРУУ

Муратбаев Б.Б.

ВОСПИТАНИЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ

B.B. Muratbaev

THE UPBRINGING AND SOCIALIZATION OF PERSONALITY

УДК: 371

Бул макалада инсанды тарбиялоо жана социалдаштыруу, инсан аралык мамилелердин маданиятын өздөштүрүүгө, ролдор жана функциялар системасын өнүктүрүү каралат.

Негизги сөздөр: инсан, функция, процесс, индивид.

В этой статье рассматриваются социализация и воспитание личности, восприятие культуры межличностных отношений, а также роль и функции развития системы.

Ключевые слова: личность, функции, процесс, индивид.

This article discusses the socialization and education of the individual, the perception of the culture of interpersonal relations and the role and functions of the development system.

Key words: personality, functions, process, individual.

Тарбиялоо процессин көбүнесе инсандын социалдашуусу менен байланыштырышат. Бирок атайын уюштурулган тарбиялоо жана социалдашуу тенденциялар түшүнүктөр эмес. Ошол эле убакта уюштурулган тарбиялоо инсандын ийгиликтүү социалдашуусу үчүн зарыл шарттарды түзөт.

Инсандын социалдашуусу адамдын өзүнүн инсан аралык мамилелер маданиятын өздөштүрүүгө, социалдык нормалар, ролдор жана функциялар системасын өнүктүрүүгө активдүү катышуусун көздөйт. Социалдашуу процессинде инсан социалдык нормаларды, максаттарды жана талаптарды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн зарыл болгон билгичтиктер менен көндүмдөргө ээ болот жана аларды өркүндөтөт. Индивиддин социалдык тажрыйбага ээ болуусуна жараша анын карым-катыш жана ишмердүүлүк чөйрөсү кеңейет, анын жарандык, турмуштук позициясы инсандын өзүн өзү аныктоосунун негизинде активдешет.

Инсандын социалдашуусун адамдын өзгөрүүсүнүн бүткөн, аяккы процесси катары түшүнүүгө болбойт. Ошол индивид таандык болгон коомдор өздөрү да кыймылсыз эмес, биротоло берилген объектилер эмес. Ар кандай коом кыймылдуу, өзгөрмөлүү, өзүнүн өөдө-төмөнүнө ээ, такай кыймылда турат. Ошондуктан дайыма тигил же бул жаны шарттар пайда болуп турат, буларга индивид ыңгайлашууга тийиш. Демек, анын социалдашуу процесси анын турмуш жолунун кайсыл бир учурунда токтоп калбайт, анын бүткүл өмүрү ичинде уланып олтурат.

Ар бир курактык этапта индивид социалдашуунун тигил же бул милдеттерин чечет. Ушундай, дайыма

пайда болуп туруучу, социалдык-маданий милдеттерди чечүү зарылдыгы инсандын социалдашуу процессинин үзгүлтүксүздүгүн жана аяктабагандыгын тастыктайт. Социалдашуунун төмөнкүдөй милдеттерин бөлүп көрсөтүшөт (А.В. Мудрик):

- Табигый-маданий милдеттер: аларды чечүү физикалык жана сексуалдык жактан өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээлине жетүүгө багытталган. Албетте, адам ар бир курактык этапта мамилелерди ошол индивид жашап жаткан социалдык чөйрөдө кабыл алынган түшүнүктөр менен аныктамаларга ылайык түшүнүү деңгээлине жетүүгө тийиш. Ал жалпы кабыл алынган этикетти, вербалдуу эмес кепти өздөштүрүүгө, физикалык шыктарды өнүктүрүүгө тийиш. Индивид саламат жашоо образынын эрежелерин өзүнүн жаш курагына, жыныстык таандыгына ылайык кабыл алуусу керек.

- Социалдык-маданий милдеттер – бул таанып-билүүчүлүк, адептик, баалуулук-маанилик милдеттер. Алар индивиддин жаш курагына, о.э. индивид ушул мезгилде таандык болгон конкреттүү социумдун белгилүү бир өнүгүү мезгилине жана өзгөчөлүктөрүнө жараша ар түрдүү болушу мүмкүн. Мындай маселелер адам өнүгүүсүнүн ар бир курактык этабында пайда болуп турат жана маданияттын белгилүү бир деңгээлин үйрөтүү, моралдык баалуулуктардын зарыл болгон деңгээлине жетүү зарылдыгы менен, о.э. анын үй-бүлөлүк турмушка, өндүрүштүк жана башка ишмердүүлүккө катышуусу менен байланышкан.

- Социалдык-психологиялык милдеттер. Аларды чечүү инсандын өнүгүүсүнүн ар бир курактык этабында анын өзүн өзү аңдап сезүүсүнүн калыптанышы, өзүн өзү реализациялоосу жана өзүн өзү тастыктоосу менен байланышкан. Инсандын өзүн өзү аңдап сезүүсүн индивид тарабынан белгилүү бир өлчөмдө өзүн өзү таанып-билүүсү, өзүн өзү түшүнүүсү жана өзүн өзү кабыл алуусу катары түшүнөбүз.

- **Өзүн өзү реализациялоо** – бул инсандын жашоо ишмердүүлүгүнүн өзү үчүн маанилүү болгон чөйрөлөрдө активдүүлүгүн көрсөтүүсү, ал орчундуу адамдар тобунун таануусу жана кубаттоосу менен коштолот. Өзүн өзү тастыктоо жетишкен натыйжага канааттануу сезиминен көрүнөт.

Милдеттердин көрсөтүлгөн үч тобунун жыйындысы инсандын толук кандуу социалдашуусу үчүн чечүүчү мааниге ээ. Адам өз алдына белгилүү бир максаттарды коет, аларга жогоруда аталган милдет-

терди чечүү жеткирет. Бул максаттар айкын жана так аңдалган же жетишерлик аңдалбаган, чечилүүчү милдеттерге адекваттуу же адекваттуу эмес болушу мүмкүн. Адам өзүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрүн баалайт, коюлган максаттардын маанилүүлүгүн баалайт, ошонун негизинде өз максаттарын жана аларга жетүү жолдорун коррекциялайт. Бирок, берилген конкреттүү максатка жетүү белгилүү бир мүнөздө өзгөрүлгөн шарттарда кезектеги жаңы максаттарды коюуга алып келет. Бул кубулуштан инсандын социалдашуу процессинин үзгүлтүксүздүгү көрүнүп турат.

Социалдашуу факторлору деп – инсандын өнүгүүсүнө таасир этүүчү шарттарды түшүнөбүз. Мындай факторлордун саны көп. Мисалы, жаштардын социалдашуусуна таасир этүүчү факторлорго уникалдуу өлкө катары Кыргызстандын спецификалуу өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот (Б.Муратбаев):

- экологиялык өзгөчөлүгү – айрым райондордогу экологиялык ыңгайсыздыктар (Миң-Куш, Майлуу-Суу, ж.б.);

- этникалык өзгөчөлүгү – этникалык жана улуттук каада-салттардын көп түрдүүлүгү;

- табигый-климаттык, географиялык өзгөчөлүгү – райондордогу, түндүк жана түштүк чөлкөмдөрдөгү жылдын төрт мезгилиндеги климаттык абал, өсүмдүктөрдүн ар түрдүүлүгү жана көп түрдүүлүгү;

- тарыхый өзгөчөлүгү – уникалдуу көчмөндүк цивилизация, Батыш менен Чыгыштын таасирин топтоштурган Евразиянын борбору, Борбор Азия мамлекеттеринин тарыхый байланышын чагылдырган Улуу Жибек жолу;

- профессионалдык өзгөчөлүгү – түрдүү конфессиялардын кошо жашоосу боюнча дүйнөлүк тажрыйбанын болушу.

Ошондой эле социалдашуу факторлорунун төрт тобу бар (В.А.Мудрик):

1. Мегафакторлор – бул космос, планета, аалам, инсандын социалдашуусуна тигил же бул деңгээлде таасир этет.

2. Макрофакторлор – бул өлкө, этнос, коом, мамлекет. Мамлекеттин, коомдун жана этностун өнүгүүсүнүн тарыхый жолу, маданияттары жана башка мүнөздөмөлөрү инсандын макамдык абалы, социалдык ролдору жөнүндөгү түшүнүктү калыптандырууга, ошону менен бирге инсандын социалдашуусуна таасир этет.

3. Мезофакторлор – бул адамдардын чоң топторунун жашаган жерине, массалык коммуникациянын белгилүү бир тармактарына, калктын конкреттүү бир катмарларына жана топторуна багытталгандыгына карата социалдашуу шарттары.

4. Микрофакторлор – бул конкреттүү адамдарга түздөн түз таасир этүүчү шарттар (үй-бүлө, коңшулар, тарбиялык жана башка уюмдар, карым-катыш топтору ж.б.).

Инсандын социалдашуусу төмөндөгү төрт компоненттин өз ара байланышкан жыйындысын түшүндүрөт.

Стихиялуу мүнөздө социалдашуу. Адамдын стихиялуу мүнөздө (өзүнөн өзү, чаржайыт) социалдашуусу объективдүү турмуш шарттарынын таасири астында жүрөт. Мында социалдашуунун атайын коюлган максат, милдеттери жок, социалдашуу адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн калыптанып калган социалдык-экономикалык жана социомаданий шарттарынын таасири менен жүрөт.

Салыштырмалуу башкарылуучу социалдашуу мамлекеттин иш-аракеттеринин таасири астында жүрөт, бирок бул иш-аракеттер түздөн түз инсанды социалдаштырууга багытталган эмес. Мамлекет адамдын турмуш жолунда объективдүү чагылуучу белгилүү бир экономикалык, уюштуруучулук жана башка иш-аракеттерди алдын ала жасайт.

Салыштырмалуу социалдык жактан көзөмөлдөнүүчү социалдашуу – бул адамдын өнүгүүсү үчүн коом жана мамлекет тарабынан пландуу түрдө укуктук, уюштуруучулук, материалдык жана руханий шарттардын түзүлүшү. Бул компонент атайын уюштурулган тарбия процессин түшүндүрөт. Ошондо салыштырмалуу социалдык жактан көзөмөлдөнүүчү социалдашуунун натыйжасы катары инсандын тарбиялуулугу чыга келет.

Салыштырмалуу аң-сезимдүү социалдашуу же аң-сезимдүү өзүн өзү өзгөртүү, бул адам ресурстарынын, жекече мүмкүнчүлүктөрүнүн алкагында жүрөт. Бул компонент инсандын өзүн өзү өнүктүрүүсүн түшүндүрөт. Албетте, мында инсандын өзгөрүүсү позитивдүү же негативдүү болушу мүмкүн.

Ошентип, атайын уюштурулган тарбия инсандын социалдашуусунун бир компонентин түшүндүрөт. “Тарбиялоо” түшүнүгүн бир топ кеңири чечмелөөдө аны “социалдашуу” түшүнүгү менен дал келет деп эсептөөгө болор эле.

Инсандын социалдашуу компоненттерин бөлүп көрсөтүү анын негизги технологияларын аныктоого мүмкүндүк берет. Инсанды социалдаштыруунун негизги технологияларына (механиздерине) салттуу, институционалдык, стилдешкен жана инсандар аралык технологияларды кошууга болот.

Салттуу (стихиялуу) технология – бул өзүнүн жакын айланасына мүнөздүү болгон жүрүм-турум нормаларын, жалпы кабыл алынган көз караштарды кабылдоо жана өздөштүрүү. Аңдап-сезилбеген деңгээлде өздөштүрүлгөн көрсөтүлгөн нормалар менен көз караштар адамдын иш-аракеттери менен кылык-жоруктарына аң-сезимдүү өздөштүрүлгөн нормалар менен эрежелерге караганда бир топ аракеттүү таасир этет.

Институционалдык технология адамдын коомдогу түрдүү институттар, о.э. клубдук, өндүрүштүк жана башка уюмдар, массалык маалымат каражаттары менен болгон өз ара аракеттенүү процессинде иштейт. Ушул институттар менен уюмдар инсандын социалдашуусу үчүн дайыма эле атайын түзүлбөйт. Мисалы, жалпы билим берүүчү мектептин эң маанилүү максаты болуп инсандын социалдашуусу эсептелет. Ошол эле

убакта кандайдыр бир фирма өз кызматкерлерине карата мындай максатты койбойт. Ошол эле убакта мектеп да, фирма да инсандын социалдашуусунун институционалдык технологиясын ишке ашырышат.

Стилдешкен технология. Адамдардын калыптанып калган белгилүү бир тобу жашоо менен ойломдун абдан спецификалуу стилин түзөт, бул стиль дал ушул адамдарга мүнөздүү. Мындай топ катары улуттук топту, белгилүү бир курактагы, кандайдыр бир кесип ээлери болгон же белгилүү бир маданий катмардагы ж.б.у.с. адамдар тобун кароого болот. Ушул топтогу адамдар тобуна мүнөздүү болгон моралдык-психологиялык белгилердин жана жүрүм-турум көрүнүштөрүнүн комплекси алардын субмаданияты деп аталат. Бул топтогу адамдардын башка мүчөлөрү белгилүү бир адам үчүн маанилүү инсандар болсо, анда субмаданият анын социалдашуусуна таасир этет. Мындай таасирди социалдашуунун стилдешкен технологиясы дейбиз.

Инсандар аралык технология. Социалдашуунун инсандар аралык технологиясы адамдардын өз ара аракеттенүү карым-катышы алкагында жүрөт. Мында ушул адам өз ара аракеттенүүдөгү өнөктөшү үчүн маанилүү болуп саналат, анын үстүнө анын өнөктөшүнө тийгизген социалдаштыруучу таасири бир топ күчтүү болот. Адам үчүн маанилүү болуп ата-энеси, жакын туугандары, теңтуштары, достору ж.б. эсептелиши мүмкүн. Тигил же бул инсандын ушул адам үчүн маанилүүлүгү ал инсандын жалпыга таанымал маанилүүлүгү менен сөзсүз эле байланышпайт.

Ар кандай технологиялар, адамдын өзү тарабынан белгилүү бир нормалардын аң-сезимдүү же аң-сезимсиз кабылданышына жараша таасирлүү болот. Башка сөз менен айтканда, социалдашуу ар кандай учурда инсандын ойлоо ишмердүүлүгү менен байланышкан. Мында социалдашуучу инсан төмөндөгү усулдарды пайдаланат:

- көңүлгө уютуу (жашоо үчүн маанилүү болгон объектилердин ага таасир этүү өзгөчөлүктөрүн каттап калуу);

- тууроо (белгилүү бир үлгүнү ээрчүү);

- экзистенциалдык кысым (маанилүү инсандар менен болгон карым-катыш процессинде тилди билүү жана жүрүм-турум нормаларын өздөштүрүү);

- рефлексия (топтун, коомдун ж.б. тигил же бул баалуулуктарын карап көрүүгө жана баалоого байланышкан ички диалог).

Инсандын социалдашкандыгынын төмөнкүдөй негизги критерийлерин ачып көрсөтүүгө болот:

- Адамдарды урматтоо. Чындыгында, коомдун башка мүчөлөрүн урматтабаган адам алардын да ур-

маттоосуна татыктуу эмес, ошондуктан бул коомдун толук баалуу мүчөсү боло албайт.

- Өз кадыр-баркын сезүү, бул өзүн өзү урматтоону туюндурат. Өзүн урматтабаган адам башка адамдарды урматтоого жөндөмдүү эмес. Мындай адамда көбүнесе кулдук психология жашайт, ал аны коомдун бакубат күчтөрүнөн ажыратып салат.

- Жаратылышты, анын байлыктарын урматтоо. Социалдашкан адам жаратылышка аяр мамиле жасайт, дал ушул жаратылыш жер жүзүндөгү бардык тирүү нерселердин булагы экендигин түшүнөт.

- Алмашылып турган кырдаалдардагы ийкемдүүлүк жана туруктуулук. Социалдашкан адам окуялардын өнүгүшүн божомолдой билүүгө жана өзгөргөн кырдаалдан өз ордун таба билүүгө тийиш. Ошондо гана ал өзүнүн социалдашкандык деңгээлин сактап кала алат. Жөнөкөйлөтүп айтканда, ал социум алкагында мезгилдин ар кандай чакырыктарына өз убагында жооп берүү менен такай өркүндөп турууга даяр болууга тийиш.

- Креативдүүлүк, ал жогоруда келтирилген критерий менен байланышкан: креативдүү (чыгармачыл) адам башка адамдарга караганда өзгөргөн шарттарда өзүн өзү тастыктоо жолдорун оңой таба алат.

- Жашоо ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүндө ролдук көрсөтмөлөрдүн топтомуну ээ болуу.

Социалдашуу процессинде адам инсан катары өнүгүп, коомдун толук баалуу мүчөсү болуп калат, өзүнүн кызыкчылыктарын, болжолдоолорун, пландарын ишке ашырат. Башка сөз менен айтканда, социалдашуу эки жактуу процессти элестетет: “бир жагынан, индивид социалдык чөйрөгө, социалдык байланыштар системасына кирүү менен, социалдык тажрыйбаны өздөштүрөт; экинчи жагынан – бул социалдык байланыштар системасын чөйрөгө активдүү киргендигинин эсебинен активдүү көз алдына келтирет. Адам тажрыйба менен байып гана тим болбостон, кырдаалдарга, айланасындагы адамдарга таасир этүү менен өзүн инсан катары реализациялайт” (Б.Муратбаев). Ошентип, социалдашкандык инсандын туруктуу социалдык макамынан көрүнөт, бул ага социалдык жана инсандар аралык ролдордун кенири спектрин аткарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Бортко Т.Г. Теория социализации: институциональный подход. - Казань, 2006.
2. Кенесарина З.У. Социальное воспитание американских школьников: теория и практика. - Алматы, 2000.
3. Мудрик А.В. Социальная педагогика. - М., 1999.
4. Тесленко А.Н. Социальная педагогика: введение в специальность. - Казань, 2005.

Рецензент: к.пед.н., доцент Максатов З.Н.